

MÖVLUD SÜLEYMANLININ “CEVİZ QURDU” ROMANINDA LEKSİK-SEMANTİK VAHİDLƏR

Ülviyyə İBRAHİMOVA

Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan

*Yazışılan müəllif: ulviyya.ibrahimova.rahman@gmail.com

NƏŞR TARİXİ:

Qəbul edilmə tarixi:
06.06.2026

Nəşr edilmə tarixi:
25.06.2026

AÇAR SÖZLƏR:

sinonim, antonim,
omonim,
çoxmənəlilik,
leksik-semantik
kateqoriya, bədii dil

XÜLASƏ

Mövlud Süleymanlının bütün yaradıcılığı boyunca leksik-semantik söz qruplarının istifadəsi ilə Azərbaycan ədəbi dilinin ifadə imkanlarının zənginliyi müşahidə edilir. Müəllif dil vahidlərini bir araya gətirməklə onların məna sərhədlərini aşır və bədii üsluba emosional, ekspressiv və məna dərinliyi qazandırır. Onun sinonim, antonim, omonim və çoxmənalı sözlərlə zəngin ədəbi dili təkcə estetikliyi ilə seçilmir, həm də müəllifin obrazlara, əsərdə baş verən hadisələrə və obrazlar vasitəsilə insanın daxili dünyasına baxışını şərtləndirir. Məqalədə Mövlud Süleymanlının “Ceviz Qurdu” romanının leksik-semantik xüsusiyyətləri araşdırılır. Tədqiqatda əsərin dilində işlədilən sinonim, antonim, omonim və çoxmənalı sözlər seçilərək onların semantik funksiyaları təhlil olunur. Tədqiqata cəlb edilən sinonim leksik-semantik vahidlər əlamət, hal-vəziyyət, məfhum, məkan, hərəkət; eləcə də antonim vahidlər şəxs-əlamət, hal-vəziyyət, məfhum, məkan, hərəkət kimi müxtəlif semantik qruplar üzrə sistemləşdirilmişdir. Araşdırma göstərir ki, müəllif dilin ifadə imkanlarından istifadə edərək obrazların daxili dünyasını, psixoloji vəziyyətini və mühit təsvirlərini daha təsirli şəkildə təqdim edir. Nəticədə əsərin bədii-estetik dəyərinin formalaşmasında leksik-semantik vasitələrin mühüm rolu olduğu müəyyən edilir.

GİRİŞ

Mövlud Süleymanlının “Ceviz qurdu” romanı Azərbaycan ədəbi dilinin zəngin ifadə imkanlarını özündə əks etdirən mühüm bədii nümunələrdən biridir. Əsər 1981–1982-ci illərdə qələmə alınmış, 2004-cü ildə nəşr olunan “Üç roman” kitabına daxil edilmişdir. “Ceviz qurdu” ideya və məzmun baxımından müəllifin kult romanı hesab edilən “Köç”lə səsleşir və cəmiyyətin sosial-mənəvi proseslərini, transformasiyasını bədii şəkildə əks etdirir. Əsərdə müxtəlif ailələr arasında münasibətlər, fərdi talelər, sosial-mənəvi proseslər təsvir edilir. Düşmən ailələrin övladları olan Narınc və Xalılın vüsalla nəticələnməyən sevdası, hər iki gəncin fərqli insanlarla ailə qurması, Narıncın qızı Əsmərin başına da nəslindəki iki Narınc-Xalıl cütüyü kimi bədbəxt hadisə gəlməsi, Əsmərin sevgisinə sahib çıxma bilməyən Xanın zəifliyi, el-oba daxilindəki mənəvi çürümə təsvir edilib. Qeyd etdiklərimiz 150 səhifəlik romanın qısa məzmunu hesab edilə bilər.

Bədii mətnin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin tədqiqi müasir dilçiliyin aktual məsələlərindən hesab edilir. Yazıcının ədəbi dilinin leksik-semantik cəhətdən öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Süleymanlı bu əsərdə dilin semantik qatlarından peşəkarcasına istifadə edərək cəmiyyətin daxili çürüməsini, insan-təbiət paralelliyini, obrazlar və hadisələr arasındakı ziddiyyətləri bədii üslubda təqdim edir. Məqalənin məqsədi “Ceviz qurdu” romanının dilində işlədilən leksik-semantik vahidlərin funksional-semantik xüsusiyyətlərini müəyyən etməkdir.

MATERIAL VƏ METODLAR

Məqalədə təsviri və struktur-semantik təhlil metodlarından istifadə edilmişdir. Araşdırma obyektı Mövlud Süleymanlının “Ceviz qurdu” romanının dilidir. Tədqiqat zamanı əsərin süjet xətti nəzərdən keçirilmiş, əsərdən seçilmiş dil nümunələri kontekstual şəkildə təhlil olunmuş, leksik və semantik xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırılmışdır. Mətnin strukturunda işlədilən sinonim, antonim, omonim və çoxmənalı sözlər nəzərdən keçirilmiş və onların semantik funksiyaları müəyyənləşdirilmişdir. Araşdırma üç əsas mərhələdə həyata keçirilmişdir:

Materialların toplanması və nümunələrin seçilməsi;

Toplanan nümunələrin semantik cəhətdən sistemləşdirilməsi;

NƏTİCƏLƏRİN MÜZAKİRƏSİ

Bədii mətnin təsir gücünü müəyyən edən əsas amillərdən biri onun dilidir. “Bədii ədəbiyyat söz sənətidir. Söz isə bədii dilin spesifik mövcudiyyət forması, tikinti materialıdır” (Yusifov, 2024, s. 110). Yazıçı dil vasitəsilə yalnız hadisələri nəql etmir, həm də obrazların daxili aləmini, emosional vəziyyətini və əsərdə təsvir edilən fiziki, eləcə də sosial mühitin xüsusiyyətlərini formalaşdırır. Bu baxımdan dilin leksik-semantik kateqoriyalarına daxil olan dil vahidləri – sinonim, antonim, omonim və çoxmənalı sözlər bədii mətnin strukturunda özünəməxsus yer tutur. “Mövlud Süleymanlının nəsr poetikasını şərtləndirən amillər müxtəlif, rəngarəng və zəngindir” (Babayeva, 2019, s. 40). Müəllifin “Ceviz qurdu” romanında semantik cəhətdən müxtəlif kateqoriyalara aid vahidlər işlənmişdir.

Əsər boyu yazıçı müxtəlif leksik vasitələrdən istifadə etməklə həm təsvirləri dərinləşdirir, həm də obrazların psixoloji vəziyyətini incə çalarlarla təqdim edir. Xüsusilə sinonim və antonim sözlərin paralel işlədilməsi, omonim və çoxmənalı sözlərin kontekst daxilində yeni məna çalarları qazanması əsərin bədii dilini daha da çoxcəhətli edir.

“Hər bir söz müəyyən leksik-semantik mənanı bildirməklə bir dil vahidini digərindən fərqləndirir” (Xəlilov, 2008, s. 140). Mövlud Süleymanlının “Ceviz qurdu” romanında Azərbaycan dilinin leksik-semantik kateqoriyalarına aid dil vahidləri xüsusi peşəkarlıqla əsərin bədii dilini zənginləşdirir. Belə söz qruplarından biri sinonimlərdir. Müəllif sinonimlər vasitəsilə bədii əsərin dilini yersiz təkrarlardan qoruyur, əsərə ekspressivlik, rəvanlıq qazandırır. “Sinonimlərin ən mühüm üslub funksiyası mətn daxilində eyni sözlərin təkrarına yol verməmək üçün əvəzetmə funksiyasını yerinə yetirməsidir” (Bədəlova, 2025, s. 123). Dilçilik ədəbiyyatında sinonimlər məna tutumuna görə bir neçə qrupa bölünür. Biz də bu əsərdə sinonim sözləri məna bir neçə semantik qrupa ayıra bilərik:

Əlamət bildirən sinonimlər. Əsərdə “diri – canlı – cantaraq” sinonimliyi ilə müxtəlif obrazların əlamətləri təsvir edilir: “Üz deyəndə, əslində, qırıxmış dəriydi, saçları qurumuş çırp-çırpı kimi cansız idi. Amma bu görünüşüylə, bu qırıxmış üzü, bu yanıqmış, köhrəlmiş saçları, soğulub dibi görünən gözləriylə qarı hələ də diri, canlıydı” (Süleymanlı, 2004, s. 205). “Yanıqdakı qarabıqlı, ortaboş, cantaraq adam aşığın dayandığı yerdəncə camaata göz gəzdirib gülümsədi” (Süleymanlı, 2004, s. 239). İlk nümunədə “diri” və “canlı” sözləri əvvəlki təsvirdə ifadə edilən “qırıxmış”, “qurumuş”, “cansız” sifətlərinə zidd olaraq qarının hələ həyat dolu olduğunu göstərir. Müəllif burada yaşın gətirdiyi müvafiq fiziki proseslə insan ruhunun əksi, aynası olan gözlər vasitəsilə təzad yaradaraq həyatın davam etdiyinə işarə edir. Burada Qarakəlləoğlunun anasının – qarı obrazının fiziki zəifliyinə baxmayaraq, onun daxili həyat enerjisi vurğulanır. Digər cümlədəki “cantaraq” sözünün də diri mənası var. Lakin bu kontekstdə “cantaraq” daha çox sosial aktiv və çevik davranış ifadə edən semantika ilə anlaşıla bilər.

Süleymanlı əsərində təkcə hadisələrin və ya şəxslərin təsvirini vermir, onun yaradıcılığında təbiət də bir obrazdır, təbiətin tərkibi olan heyvanlar da, quşlar da. “Ceviz qurdu”nda Əsmər və Xanın gözdən iraq məhəbbətinə şahid olan iti təsvir etmək üçün yazar “sığallı – tumarlı” sinonimliyindən məharətlə istifadə edib: “Qara, sığallı, tumarlı bir it, itlərin arasından çıxdı, quyruğu üstə şöngüyüb qıza baxdı, baxdı, səssiz-səmirsiz dişlərini ağardıb irişdi” (Süleymanlı, 2004, s. 314). Nümunədə verilən bu sözlər baxımlı və qayğı göstərilmiş fiziki vəziyyəti ifadə edir. Bu sözlər həm fiziki olaraq heyvanı əli ilə sığallayıb tumarlaması bildirir, həm də onun adı küçə itlərindən seçildiyini, sevgi, nəvaziş göstərilmiş olduğunu bildirir. İki sözün birlikdə işlədilməsi əsərin kontekstindən yanaşdıqda sevgi və nəvazişə ehtiyac duyan Əsmərin Xanın saxta nəvazişinə sığınarkən özünə haqq qazandırması, heyvani instinktlərin pik həddə çatdığı bir anda öz halını ev heyvanının halı ilə müqayisə etməsini göstərir.

Başqa bir məqamda isə obrazlaşdırılan ün, səs olur, “canlı – dipdiri” əlaməti insanı deyil, səsi ifadə edir: “Səsinin-sözünün içiylə canlı, dipdiri saz səsi gedirdi” (Süleymanlı, 2004, s. 238). Daha öncə fizioloji əlamətə aid etdiyimiz sinonim cütünü bu dəfə hal-vəziyyətin əlaməti situasiyasını ifadə edərkən müşahidə edirik. Səsə aid edilən bu təriflər bir-birini gücləndirərək səsin gücünü, enerjisini obrazlaşdırır. Bu məqamda sinonimlik güclü emosional intensivlik yaradır.

Hal-vəziyyət ifadə edən sinonimlər. Müəllif obrazın daxili gərginliyini təsvir etmək üçün “sərtlik – kəskinlik – soyuqluq” kimi sözləri paralel şəkildə əsərə gətirir: “Daha çox sərtlikmi, kəskinlikmi, anlaşılmaz soyuqluq yağan gözlərini yumdu, otağa dərin səssizlik çökdü, o birilər də gözlərini yumub əllərini bağlamaya saldılar” (Süleymanlı, 2004, s. 318). Nümunədə baxış və mimika vasitəsilə ifadə olunan emosional hal-vəziyyət fizioloji şəkildə təsvir edilib. “Sərtlik” obrazın kobudluğu, “kəskinlik” ani və iti rekasiyanı, “soyuqluq” isə hissiyyatsızlığı bildirir. Bu məqamda yazıçı obrazın daxili gərginliyini xarici fizioloji xüsusiyyətlər ilə vizual şəkildə açır.

Yazar “kirimişlik – səssizlik” kimi hal-vəziyyət bildirən sinonimləri də ustalıqla işlədir: “Bayaqdan bəri dərin bir kirimişlik, səssizlik vardı ki, bu səssizlikdən də elə bil kəndə sərinlik yayılırdı” (Süleymanlı, 2004, s. 201). Mövlud Süleymanlı bu sözlər vasitəsilə sakitlik halını ifadə edir. Lakin “kirimişlik” sakitlikdən, və ya səssizlikdən daha ağır, donuq və gərgin semantik yük daşıyır. Müəllif dərin sükutu bildirən “kirimişlik” və ümumi neytral halı bildirən “səssizlik” sözlərini mətn daxilində paralel verərək təsvir olunan mühitin psixoloji təsirini daha da gücləndirir.

Xalq yazıçısı Anarın da dediyi kimi, müəllif “dünya” sözünü çox sevir. Yazıçı Anar qeyd edir: “Mövlud “dünya” sözünü nə qədər çox işlətsə də, qəribəsi budur, qənaətlə və yerində işlədir. Çünki onun hər “dünya”sı havayı, gedər-gələrgi söz deyil, düşünülb-daşınılmış sözdür” (Süleymanlı, 2018, s. 40). Məcəzalarında, təsvirlərində dünyanın hal-qəziyyəsinə, vəziyyətini “qoca – qarımış” kimi sinonimlərlə izah edən Süleymanlı yazır: “Buna qoca dünya deyəllər, qarımış dünya!” (Süleymanlı, 2004, s. 219) İnsana aid edildikdə fizioloji anlam daşıyan “qoca” və “qarımış” sözləri bu nümunədə dünyaya aid edilib. İki sözün paralelliyi həm dünyanın yaşı, həm də zamanın aşındırıcı təsirini vurğulamaqdadır. Bu cümlə vasitəsilə dünyanın köhnəlmiş, bir az da yorulmuş halı obrazlaşdırılır. Beləliklə, insana xas olduqda yaş anlayışı bildirən söz yazarın bədii üslubunda fəlsəfi anlam qazanır.

Məfhum ifadə edən sinonimlər. Əsər boyu Ceviz qurdunun kənardan müşahidə etdiyi qan davasına səbəb olan birinci Narınc–Xalıl cütlüyü, qan davasını yumaq məqsədilə evləndirilməyə çalışılan ikinci Narınc–Xalıl cütlüyü, genin daşdığı hikkəninmi, yoxsa başqa bir ehtiyacın qurbanı olan Əsmər–Xan cütlüklərinin yanlış etdikləri məqamlar, daha sonra isə o yanlışları qapatmaq üçün uydurduqları yalanlar – kimliklərini; başqa bir situasiyada başına gələn hadisələri ailələrindən gizlətmələri kimi hallar obrazların daxili zəifliyinin və çıxılmaz halının bədii ikiasına çevrilir. “Yanlış olsa da, yalanı yox idi” (Süleymanlı, 2004, s. 202). Əslində, bu nümunədəki “yanlış – yalan” sözləri birbaşa sinonim hesab edilmir. Çünki semantik cəhətdən “yanlış” qeyri-ixtiyari səhvi, “yalan” isə şüurlu təhrif etməni bildirir. Müəllif fəqli semantik çalarlara malik olan bu sözləri istifadə edərək həm mətn daxilində eyniyyət deyil, müxtəliflik yaradır, həm də obrazın mənəvi təmizliyini ön plana çıxarır. Yəni insan səhv edə bilər, bu onun yanlışdır. Fəqət aldatmaz. Əgər aldatrsa, artıq bu onun yalanına çevrilir. Nümunədəki sinonimləri konseptual sinonim hesab etmək mümkündür.

“Elçiləri yurdun qorxusu, xofu basmışdı, ayaqlarını sürüyürdülər” (Süleymanlı, 2004, s. 212). Nümunədəki “qorxu – xof” sinonimləri eyni hissi ifadə etsələr də, “xof” daha dərin və qeyri-müəyyən narahatlıq bildirir. Əsərdə iki nəslin başından keçən əhvalat, qan yaddaşı ilə ötürülən xəyanət–sədaqət paralelliyi hər iki nəslin və onları tanıyan kənd camaatının içində bir narahatlıq yaradır. Burada “qorxu” ümumi emosiya, “xof” isə onun psixoloji ağırlığıdır ki, yüklənib bu camaatın çiyinə. Belə paralellik təsvir olunan səhnənin emosional gərginliyini gücləndirməyə xidmət edir.

“Yəqin ki, bürküdən, istidəndi ki, bu cür kirimişlikə çayın səsi eşidilmirdi”. Bradakı “bürkü – isti” sinonimlik nümunəsindəki sözlər temperaturu bildirir. “İsti” ümumi temperatur göstəricini, “bürkü” isə boğucu və ağır istiliyi bildirir. Yəni iki sözün birlikdə işlədilməsi mənanı gücləndirir. Belə sinonimlik təbiət şəraitinin insan və mühit üzərində təsirini daha hiss edilən edir.

Məkan bildirən sinonimlər. “Ağ aşiq çox-çox məclislər keçirib, yığnaqlar yola salmışdı” (Süleymanlı, 2004, s. 237). Nümunədə müşahidə etdiyimiz hər iki söz – “məclis – yığnaq” – insanların xeyir və ya şər bir hadisə səbəbindən toplaşdığı mühiti bildirir. “Toy, şənlik, yas və s. Bu kimi yerlərdə toplanan yığıncaq” (ADİL, 2006, s. 314) anlamını bildirən “məclis” sözü daha ümumişləkdir və söz daxili semantikasında rəsmiyyət daşıyır. Lakin “bir yerə toplanmış adamlar, qələbəlik, tünlük, yığıncaq” (ADİL a, 2006, s. 600) mənasında işlənən “yığnaq” sözü isə daha sadə və xalq dilinə yaxındır. Bu söz dastan leksikamızın tərkib hissəsinə aiddir. Müəllifin bədii əsərin

dilində istifadə etdiyi belə sinonimlik sosial qrup olan insanların toplandığı fiziki mühiti bildirir və sosial mühitin müxtəlif üslubi qatlarını göstərir.

“Qarının çəkələklərinin səsi dəmirçi dükanının dibini – köşüyünü süpürə, süpürə yaxınlaşdı” (Süleymanlı, 2004, s. 304). Buradakı “dib – köşük” – məkanın alt və ya iç hissəsini, içəridə arxa tərəfini bildirən bu sinonim sözlərdən biri dialekt çaları daşıyır. Belə sinonimlik vasitəsilə isə əsərin təsvir olunduğu lokal mühitə müəyyən kolorit qatılmış olur. Bununla da müəllif məkanın konkretliyini artırır.

Hərəkət bildirən sinonimlər. “Sağlıqdan sonra bir az korşaldı, kütləşdi, stola yayxandı” (Süleymanlı, 2004, s. 234). Nümunədə verilən “korşalmaq” və “kütləşmək” sözləri fəaliyyətin və ya hissənin zəifləməsini ifadə edir. Dialekt sözü olan “korşalmaq” itiliyini itirmək, küt olmağı bildirir. Etimoloji cəhətdən “kor” sözü ilə bağlı olan bu sözün əvəzinə dilimizdə həm də “ötməz”, yəni kəsməz sözü də işlənib. Lakin bu variant hazırda aktual deyil. Mövlud Süleymanlı “korşalmaq”la hissiyyatın itməsi, “kütləşmək”lə isə zehni passivliyi, ümumilikdə süstlük prosesini bədii tərzdə ifadə edib.

“Aktiv Hasanın bayaqdan üzündə donub qalmış gülüşü, sözünü dediyi üçün açılıb, çözlənib tökülürdü” (Süleymanlı, 2004, s. 303). Bu nümunədə də əsər boyu sovet rejiminin əlaltısı, kəndlərdəki səsyazan cihazı və ya yerin qulağı kimi təsvir edilən obrazlardan biri olan Aktiv Hasanı təsvir edərkən onun müəmmalı, sirli xarakteri ironik tərzdə bir gülüşlə ələ verir, açılır, aydınlaşır. Müəllif bu prosesi “açılmaq – çözlənmək” sinonimliyi ilə qələmə alır. Təsvir edilən hərəkət qarşısı kəsilən suyun maneələri açıb çözlənməsinə bənzədilir. Yəni Aktiv Hasanın daxili halı onu bir gülüşlə ələ verərək obrazın psixoloji vəziyyətini aydınlaşdırır.

Əsərin leksikasında aktiv şəkildə yer alan semantik kateqoriyalardan digəri də antonim sözlərdir. Yazıçılar bədii əsərdə antonim sözlər vasitəsilə bədii təzad, üzlubi ziddiyyət yaradır. “Antonimlər müxtəlif ifadələri və ya bir ifadənin xüsusiyyətlərini müqayisə edərkən mənanı aydınlaşdırmağa kömək edir, zamanla baş verən dəyişiklikləri və müxtəlif subyektlərin qavrayış fərqlərini göstərir” (Bədəlova, 2025, s. 124). Sinonim vahidlər kimi antonim dil vahidləri də semantik mənasına müxtəlif qruplara ayrılır. Süleymanlının “Ceviz qurdu” əsərində antonim sözləri mənaca bir neçə qrupda birləşdirə bilərik:

Şəxs-əlamət ifadə edən antonimlər. “Mən ölü, siz qalı” (Süleymanlı, 2004, s. 212). Əlamət bildirən “ölü” sözü həyatı tərk etmiş, cansız, həyat əlamətindən məhrum olmuş deməkdir. Əslində, bu sözün antonimləri “diri” və “sağ” sözləridir. Lakin həyatını itirməyən, sağ qalan mənasında “qalı” sözü ilə “ölü” sözü bu nümunədə ziddiyyət təşkil edir. Buradakı “ölü – qalı” sözləri şəxsin əlamətini ifadə edir. Qeyd edilən antonimlik vasitəsilə əsərə ekspressivlik qatılmış, taleyin qaçılmazlığı vurğulanmışdır.

“Ay rəhbər, düşmənin mənəmsə, bəs dostun kimdi?” (Süleymanlı, 2004, s. 284) Süleymanlı əsər boyu dost-düşmən qarşılaşması ilə, əslində, cəmiyyət daxilindəki ziddiyyəti vurğulayıb. Burada da “düşmən – dost” antonimliyi əlamət bildirən sözlərin şəxsləşməsi ilə qeyri-müəyyənlik bildirir. Yəni rəhbər obrazının məlum olmayan dost və düşmənlərinin kim olduğu dualı edilir. Bu cümlə, əslində, qarşıdakı obrazın bədii sualıdır, yəni “əgər məni düşmən hesab edirsənsə, heç dostun kimdi, bilmirsən” deməyin poetik üsludur.

“Ceviz qurdu” əsəri əvvəldən sonadək insanların yanlışlarını anladır. Hər kəsin bir səhvi, yanlış hərəkəti var. Qoz ağaclarına dadanan qurdların öz cırıltısı, sızıltısı ilə dinlədikləri bu dünyada “Cavanın cavan, qocanın qoca günahı var” (Süleymanlı, 2004, s. 322). Müəllif “cavan – qoca” ziddiyyəti ilə həm əlaməti şəxsləndirir, həm də günaha don biçir, cavan öz cavan günahından dönə bilər, bəlkə də, amma qocanın günahı da özü kimi qocamandır. Nümunədəki sözlər həm də əlamətin miqyası kimi qarşımıza çıxır.

Hal-vəziyyət bildirən antonimlər. Süleymanlının təkcə bu əsərində deyil, bütün yaradıcılığının, bəlkə də, baş qəhrəmanlarından biri “Vaxt”dır. Müəllif vaxtı təsvir edərkən yazır: “Vaxt öz pozulmaz qaydasıyla dipdiri, sapsağlam, yerdən göyəcən, göydən yerəcən arada nə vardısı – canlı, cansız, hər şeydən keçə-keçə Nərinin toy gecəsində, kəndin yarından çoxunun Ayaz ağanın evinin künc-bucağını axtaranda olduğu kimi, – dünənki kimi, bugünkü kimi bircən an bundan qabaq necə keçmişdisə, indi də eləcə, hər şeydən nəsə alıb apara-apara çıxıb getməkdəydi” (Süleymanlı,

2004, s. 314). Buradakı “dipdiri, sapsağlam” sinonimləri cümlənin ikinci hissəsindəki “canlı – cansız” əksliyini gücləndirir. Eyni cümlə içində həm sinonim, həm tə antonim sözlərdən istifadə edən yazar yaratdığı təzadı sinonimlərlə dəstəkləyir. Cansızlığı isə bir zamanlar var-dövləti çox olan Ayaz ağanın əlində-ovucunda heç nə qalmaması, hətta boş qalan evində-eşiyindəkiləri belə kənd camaatının oğurlayıb talan etməsi ilə məcazi olaraq qüvvətləndirən müəllif vaxtı hər şeyin üstündən ötüb keçən yekun anlayış kimi təqdim edir. Süleymanlıya görə, heç nə vaxtdan uca deyil. İnsanlıq, mal-mülk, var-dövlət, toy-düyün, hər şey gələrgi-gedərgidir, cansızdır, lakin vaxt hər şeydən diri, hər şeydən sağlamdır. Hər zaman belə olub, bundan sonra da belə olacaq.

Məfhum ifadə edən antonimlər. Əsərdə hələ hadisələrin əvvəlində, Əsmərin yeniyetmə dövründə qonşuları, naxırçının oğlu ilə at sürməsi səhnəsində iki uşaq arasında baş verənlərdən sonra öz duyğuları içərisində itib qeyb olmasını yazıçı belə təsvir edir: “Üzündə qüssə də vardı, sevincin, şadlığın içiylə axırdı. Amma Əsmər bir-birin qarışmış bu qüssə, sevinc, bu göz yaşları üçün çox cavan idi” (Süleymanlı, 2004, s. 198). Burada “qüssə – sevinc, şadlıq” şadlıq sözləri gənc, coşğun duyğuları oyanan uşağın pərtliyi və xoşbəxtliyi eyni anda yaşamasını ifadə edir. Müəllif bu duyğuların xoş olduğunu vurğulasa da, qızın nə yaşadığını hələ anlamamasını onun yaşının erkən olması ilə əlaqələndirir. Yuxarıda da nəzər saldıığımız kimi, yeniyetmə ikən instinktlərinə sərhəd qoymağı bacaran Əsmərin tələbə ikən növbəti yanlışı onu böyük bir çıxılmazlığa sürükləyir.

Yazar Əsmər–Xan xəttinə əsasən Əsmərin nəzərindən baxsa da, yeri gəldikdə Xanın prizmasını da bizə göstərir: “Sevginin necə olduğu oğlana da aydın deyildi. Bir o aydın idi ki, arabir darıxırdı, kiməsə demək istəyirdi ki, qərribə qızdı, o qədər təmiz ürəklidi ki, adam onun yanında öz yalanından utanır” (Süleymanlı, 2004, s. 325). Xan Əsməri sevirdi, lakin ona qarşı səmimi deyildi, vəfalı, sözünün üstündə duracaq biri deyildi. Məhz bu səbəbdən də öz yalanından utanırdı. Bu nümunədə Əsmərin sadələşməsinə qarşı Xanın saxtakarlığı “təmiz ürəkli – yalan” sözləri vasitəsilə üz-üzə qoyulub. Təmizlik və ya yalan anlayışları birbaşa antonimik əlaqədə olmasa da, kontekst daxilində antonimlik qazanıb.

Məkan bildirən antonimlər. Mövlud Süleymanlının ətraf-mühit, məkan təsvirləri bir-birinə gözəldir: “Bayırın soyuğu qışda içəri vuran kimi, indi də istisi içəri vururdu” (Süleymanlı, 2004, s. 323). Burada qızmar yay fəslində temperaturu təsvir edərkən yazar “bayır – içəri” paralelliyi ilə məkanı, “soyuq – isti” qarışdırması ilə isə temperaturu oxucuya aydın edir. Qışın soyuğu ilə yayın istisi içəri və bayırın əksliyi ilə təzad yaradır.

Hərəkət bildirən antonimlər. “Günün doğduğu, batdığı, suyun axdığı kimi ancaq yaranışa aid olan bu quruluşda hələ də əl yeri yox idi” (Süleymanlı, 2004, s. 190). Nümunədə “Günün doğmağı – batmağı” tədiət hadisəsinin təsviri verilir. Antonim sözlər vasitəsilə təbii proses rəvan şəkildə oxucunun gözü önündə canlanır. Günün doğub batması bulaqdan suyun axması kimi öyrəncəli bir hadisədir.

“Gözləri tapmacayla doluydu, bilmirdi, ağlamaq mı istəyir, gülmək mi?” (Süleymanlı, 2004, s. 199) “Əsmərgilin pəncərələrinə yapışmış üz gülmürdümü, ağlayırdımı, anlamaq olmurdu” (Süleymanlı, 2004, s. 203). Bu nümunələrdə “ağlamaq və gülmək” feilləri, əslində, obrazın daxili təzadını ifadə edir. Qəhrəman o qədər ziddiyyət içərisindədir ki, nə edəcəyini, necə reaksiya verəcəyini bilmir.

Belə təsvir üsulu əsər boyu bir neçə dəfə qarşımıza çıxır: “Amma bilmək olmurdu, uşağı yatırtmaq mı istəyir, oyatmaq mı” (Süleymanlı, 2004, s. 200). Bu nümunədə də qəhrəman bir sonrakı hərəkətinin nə olacağına qərar verə bilmir. Müəllif “yatırtmaq – oyatmaq” feilləri ilə ikilik yaradır.

Yazar əsərin dilində omonim və çoxmənalı sözlər vasitəsilə də məna fərqlərindən istifadə edərək bədii mətnini obrazlılıq və emosionallıqla gücləndirmişdir. “Sözlər müxtəlif məna çalarlarına malik olur ki, bu da onların ifadə etdiyi məfhumların rəngarəngliyi ilə əlaqədardır. Çoxmənalı sözlərin əsas xüsusiyyəti sözün əsas həqiqi mənası ilə yanaşı digər məcazi mənaya malik olmasıdır” (Aslanova, 2019, s. 56). Məsələn, əsər boyu “sarı” sözünün omonim mənalarından istifadə edilmişdir. “Naxırçının xəbəri olmadan inəklər kəndə sarı döndülər” cümləsində tərəf, istiqamət bildirən söz olan “sarı” “Sarı düyü ölmüşdü” cümləsində isə rəng bildirən söz kimi çıxış edir. Doğrudur, bu sözlərdən

biri köməkçi nitq hissəsi olduğundan leksik omonim hesab edilməsə də, qrammatik omonim kimi qəbul edilə bilər.

Çoxmənalı sözlərə isə “Yelləmçəyin beyninin qurdu qımıldadı...”; “Qoşmalarından de, qurdunu sən də öldür”; “Ceviz qurdu neçə gün ardınca gəldiyi qoxunun kökünü tapmışdı” cümlələrindəki qurd sözün misal göstərə bilərik. Bu nümunələrdən birincisində beynin qurdu, ikincisində qurdunu öldürmək ifadələrində “qurd” sözü məcazi anlamda işlənsə də, son misalda həşərat mənasını bildirir. Və ya “Qurdalama, qan salma!”; “Amma Xəlil kökünün balacadan tutmuş böyüyəcəni səsi gərləşdi, kəndin sözüylə desək, “səslərinə qan sağıldı” cümlələrində “qan” sözü frazeoloji birləşmələrin tərkibində işlənərək məcazi anlam qazanıb.

NƏTİCƏ

Aparılan təhlil göstərir ki, Mövlud Süleymanlının “Ceviz qurdu” romanında leksik-semantik vasitələr sistemli və funksional şəkildə işlədilmişdir. Əsərin dilində sinonimlər eyni anlayışı müxtəlif çalarlarla təqdim edərək təsvirin ekspressivliyini artırmağa xidmət edir, antonimlər ziddiyyət yaratmaqla mətnin emosional və məna yükünü gücləndirir. Omonim və çoxmənalı sözlər isə kontekst daxilində yeni semantik qatlar yaradaraq bədii dili daha dərin və çoxplanlı edir.

Təhlil nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, sinonim leksik vahidlər əlamət, hal-vəziyyət, məfhum, məkan, hərəkət bildirən qruplar üzrə; antonim leksik vahidlər isə şəxs-əlamət, hal-vəziyyət, məfhum, məkan, hərəkət bildirən qruplar üzrə müxtəlif semantik situasiyaların ifadəsində mühüm rol oynayır. Bu, əsərin dilinin həm informativ, həm də obrazlı-estetik funksiyasını gücləndirir.

Beləliklə, “Ceviz qurdu” romanında leksik-semantik vahidlərin istifadəsi müəllifin fərdi üslub xüsusiyyətlərinin göstəricisi kimi çıxış edir və bədii mətnin estetik dəyərinin formalaşmasında əsas amillərdən biri hesab olunur.

ƏDƏBİYYATLAR

- Aslanova, M. (2019). Aşıq Ələsgərin şeirlərində işlənən omonim və çoxmənalı sözlər. Elmi iş, 47(8), 56–59. doi:10.36719/AEM/2007-2019/47/56-59
- Babayeva, E. (2019). Mövlud Süleymanlı nəsrinin poetikası. Poetika.izm(1), 40–45. https://www.anl.az/down/meqale/poetika_izm/2019/01/757437
- Bədəlova, A. (2025). Azərbaycan dilinin üslubi imkanlarının müxtəlifliyi. Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, 71(4), 119–126. doi:10.48445/d2108-0772-3666-z
- Xəlilov, B. (2008). Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı: Nurlan. 442 s.
- Nəsimi Adına Dilçilik İnstitutu, AMEA. (2006). Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti (4 cildə, c. 4). Bakı: Şərq-Qərb. 712 s.
- Nəsimi Adına Dilçilik İnstitutu, AMEA. (2006). Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti (4 cildə, c. 3). Bakı: Şərq-Qərb. 672 s.
- Süleymanlı, M. (2004). Üç roman: Köç, Ceviz qurdu, Səs. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı. 584 s.
- Süleymanlı, M. (2018). Üzü Sənə (Mənə yazılanlar) (2 cild, c. 1). Bakı: Khazar University Press. 384 s.
- Yusifoglu, R. (2024). Seçilmiş əsərləri (20 cild, c. 16). Bakı: ADPU nəşriyyatı. 512 s.

ABSTRACT

LEXICAL-SEMANTIC UNITS IN MOVLUD SULEYMANLI'S NOVEL “JEVIZ GURDU”

Ulviyya Ibrahimova
Baku State University, Baku, Azerbaijan

The use of lexical-semantic word groups throughout Movlud Suleymanli's entire creative work reflects the richness of the expressive possibilities of the Azerbaijani literary language. By bringing together linguistic units, the author transcends their boundaries of meaning and gives the

artistic style emotional, expressive and meaningful depth. His literary language, rich in synonyms, antonyms, homonyms and polysemous words, is distinguished not only by its aesthetics, but also determines the author's view of the images, events occurring in the work and the inner world of man through images. The article examines the lexical-semantic features of Movlud Suleymanli's novel "Jeviz Gurdu" (The Walnut Worm). The study selects synonyms, antonyms, homonyms and polysemous words used in the language of the work and analyzes their semantic functions. The synonymous lexical-semantic units involved in the study are sign, state-condition, concept, place, action; as well as antonym units are systematized into various semantic groups such as person-sign, state-condition, concept, place, action. The research shows that the author uses the expressive capabilities of language to present the inner world of the characters, their psychological state, and descriptions of the environment more effectively. As a result, it is determined that lexical-semantic means play an important role in the formation of the artistic and aesthetic value of the work.

Keywords: *synonym, antonym, homonym, polysemy, lexical-semantic category, artistic language*

РЕЗЮМЕ

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ В РОМАНЕ МОВЛУДА СУЛЕЙМАНЛИ «ДЖЕВИЗ ГУРДУ»

Ульвия Ибрагимова

Бакинский государственный университет, Баку, Азербайджан

Использование лексико-семантических словосочетаний на протяжении всего творчества Мовлуда Сулейманли отражает богатство выразительных возможностей азербайджанского литературного языка. Объединяя языковые единицы, автор выходит за рамки их значений и придает художественному стилю эмоциональную, выразительную и содержательную глубину. Его литературный язык, богатый синонимами, антонимами, омонимами и многозначными словами, отличается не только своей эстетикой, но и определяет авторское восприятие образов, событий, происходящих в произведении, и внутреннего мира человека через образы. В статье рассматриваются лексико-семантические особенности романа Мовлуда Сулейманли «Джевиз гурду» (Ореховый червь). В исследовании отбираются синонимы, антонимы, омонимы и многозначные слова, используемые в языке произведения, и анализируются их семантические функции. В число синонимичных лексико-семантических единиц, рассматриваемых в исследовании, входят знак, состояние-условие, понятие, место, действие; А также антонимы систематизированы в различные семантические группы, такие как лицо-знак, состояние-условие, понятие, место, действие. Исследование показывает, что автор использует выразительные возможности языка для более эффективного представления внутреннего мира персонажей, их психологического состояния и описания окружающей среды. В результате установлено, что лексико-семантические средства играют важную роль в формировании художественно-эстетической ценности произведения.

Ключевые слова: *синоним, антоним, омоним, полисемия, лексико-семантическая категория, художественный язык*